

מנוצרים חדשים ליהודים חדשים

יוסף קפלן

יוסף קפלן

מנוצרים חדשים ליהודים חדשים

יוסף קפלן

מנוצרים חדשים ליהודים חדשים

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

From New Christians to New Jews
by Yosef Kaplan

המערכת המדעית

פרופ' ישעיהו גפני (יו"ר), צבי יקותיאל, פרופ' ג'רמי כהן,
פרופ' רוברט ליברלס, ד"ר מנחם מור, פרופ' שמואל פיינר, פרופ' יוסף קפלן
מרכז המערכת: מעין אבינרי-רבהון
ערך והביא לבית הדפוס: יחזקאל חובב

© Copyright by The Zalman Shazar Center for Jewish History, Jerusalem

Printed in Israel, 2003

מסת"ב 965-227-175-6 ISBN

Catalogue No. 185-491 מספר קטלוגי

© כל הזכויות שמורות למרכז ולמן שזר לתולדות ישראל, תשס"ג

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד ממוחשב: מרכז ולמן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הרפסה: דפוס גרפית ('גרף חן') בע"מ

כולם בירושלים

תוכן העניינים

- 8 רשימת הקיצורים
- 9 הקדמה
- 13 פרק ראשון: מסורת ושינוי: הנתיב אל המודרנה של היהדות הספרדית המערבית
א. הספרדים המערביים בהיסטוריוגרפיה היהודית 14; ב. תמורה עקרונית או גיוון בעולם המסורת? 23; ג. בין מסורת לשינוי 25; ד. כוחה של מסורת שהומצאה ומגבולתיה 27; ה. מול העולם הנוצרי 32; ו. סיכום 37
- פרק שני: למי צייר עמנואל דה ויטה את שלוש התמונות של בית הכנסת הספרדי שבאמשטרדם
- 39 א. ההתבוננות החדשה ביהודי הולנד 39; ב. ביקורי נוצרים בבתי הכנסת של הספרדים 42; ג. יהודים ספרדים באמנות ההולנדית 48; ד. צייר הכנסיות עמנואל דה ויטה 52; ה. שלוש התמונות של בית הכנסת 55
- פרק שלישי: 'מעלות האומה היהודית הספרדית': הערכה עצמית, התבדלות והסתגרות
- 65 א. מפגשים ראשונים 65; ב. מעלות העברים מול מעלות האומה הספרדית 70; ג. סיוע והסתייגות: היחס לאשכנזים 73; ד. פושטי יד, שמשים ומשרתות 77; ה. 'האשכנזי של קריליו המשוגע' 80; ו. 'המידות הרעות הזרות למוסר ולדרכי היהדות' 82; ז. תיקון האשכנזים וחינוכם ל'יהדות ראויה' 84; ח. 'בשר זה שהם מוכרים הוא טרפה ונבלה' 86; ט. 'לא בדרך נישואים ולא בדרך של ברית ולא בשום דרך אחרת...' 88
- פרק רביעי: פליטים יהודים מאשכנז ומפולין באמשטרדם בימי מלחמת שלושים השנה ובימי הגזרות שבין ת"ח לת"ך
- 95 א. ההגירה ורקעה 95; ב. פליטי אשכנז 96; ג. פליטי פולין 111
נספחים 130
- 133 פרק חמישי: תפקידיו החברתיים של החרם באמשטרדם
א. החרם בקהילה הספרדית באמשטרדם 133; ב. על מה ביקשו להחרים באמשטרדם? 139 ג. המשמעות המקודשת של החרם 141; ד. את מי החרים? 144; ה. באילו עברות הואשמו המוחרמים? 149; ו. חומרת החרם 152; ז. תהליך חילונו של החרם 157; נספח 163

- 167 פרק שישי: חרם וסטייה במאה השמונה־עשרה
א. ישן וחדש בשימוש בחרם 167; ב. השינויים בתפקידי החרם 172
- 179 פרק שביעי: האופי היהודי של הקהילה הספרדית־הפורטוגלית בלונדון
א. התגבשות הקהילה 179; ב. הפוסחים על שתי הסעיפים 185
- 192 פרק שמיני: מקומו של החרם בקהילה הספרדית בהמבורג
א. צביון יהודי ומעמד חברתי 192; ב. זהות יהודית ומשמעת דתית 198;
ג. על אילו עברות החרימו בהמבורג? 201; ד. מי הוחרמו ועל מה? 206;
ה. עונשים חלופיים ומשלימים 212
- פרק תשיעי: סטודנטים יהודים ספרדים באוניברסיטת ליידן
216 במאה השבע־עשרה
א. נוכחות יהודית באוניברסיטת ליידן 216; ב. סטודנטים מבני העדה היהודית הספרדית באמשטרדם 222
- 232 פרק עשירי: יחסה של הקהילה באמשטרדם לתנועה השבתאית, תכ"ה–תל"א
א. הדים לשבתאות במסמכי הקהילה 232; ב. ההתעוררות הגדולה 234;
ג. ההתפכחות 240; ד. ההסתייגות 244; נספח 251
- 257 פרק אחד־עשר: ה'קראים' באמשטרדם בראשית המאה השמונה־עשרה
א. בהלת האיגרות המסתוריות נגד כופרים 257; ב. קראים או כופרים? 263; ג. השפעות קראיות 271; ד. ההבראיסטים הנוצרים וחקר הקראות 276; ה. רישר סימון ויחסו לקראות 282; ו. החרם נגד הקראים באמשטרדם 292; נספח 298
- 300 פרק שנים־עשר: בהלת הניאוף בשלהי המאה השמונה־עשרה
א. פרשיות ניאוף באמשטרדם 300; ב. ניאוף ועוני במאה השמונה־עשרה 305; ג. נישואי סתר 308; ד. קידושין על רקע ארוסי 313
- 321 מפתח
331 רשימת האיורים

למורי

שמואל אטינגר ויעקב כ"ץ

זיכרונם לברכה

רשימת הקיצורים*

Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam	GAA
[הארכיון העירוני של אמסטרדם]	
ארכיון הקהילה הספרדית-הפורטוגלית באמסטרדם, הארכיון העירוני	PA 334
Memorial de Advertencias B, GAA, PA 334, No. 24	אזהרות א
Memorial de Advertencias B, GAA, PA 334, No. 24a	אזהרות ב
הארכיון של הסנט והפקולטה של ליידן	אס"פ
<i>Livro de Ascamoto A</i> , ארכיון הקהילה הספרדית באמסטרדם, GAA, PA 334, No. 19	הסכמות א
<i>Livro de Ascamoto B</i> , שם, מס' 20.	ההסכמות ב
<i>Livro de Ascamoto C</i> , שם, מס' 21.	הסכמות ג
<i>Livro de Ascamoto D</i> , שם, מס' 22.	הסכמות ד
<i>Livro dos termos da ymposta da nação</i> , GAA, PA 334, No. 13	הסכמות האימפוסטה
<i>Livro de Ascamoto A-B</i> . צילום של ספרי ההסכמות של קהילת 'בית ישראל' בהמבורג מצוי בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים.	הסכמות המבורג א-ב
ספרי ההסכמות של קהילת 'שער השמים' בלונדון, ארכיון הקהילה בלונדון, א-ג.	הסכמות לונדון א-ג
<i>Livro do Mahamad I-VI</i> , ארכיון הקהילה הספרדית בלונדון.	מעמד לונדון א-ו
<i>Livro de pregõens</i> , I, GAA, PA 334, No. 112	ספר הכרזים א
שם, מס' 113.	ספר הכרזים ב

* למקורות ארכיוניים המשמשים תדיר בספר.

הקדמה

ספר זה מצטרף אל מספר גדל והולך של מחקרים שעניינם תהליכי המודרניזציה המוקדמים בחברה היהודית במערב אירופה שראו אור בשנים האחרונות. גם המחקרים שבספר זה באים לטעון כי 'המודל הגרמני' ששלט בכיפה במשך שנים רבות בהיסטוריוגרפיה היהודית אינו יכול לשמש פרדיגמה בלעדית להבנת נתיבי היהדות אל המודרנה, וכי אין בו במודל זה כדי להסביר תמורות שנתחוללו בעת החדשה המוקדמת בקרב רבים ממרכזי היהודים באירופה המערבית. הפזורה הספרדית המערבית היא ללא ספק מקרה מבחן מעניין ומאלף להתבוננות מרעננת בניצני המודרניזציה בחברה היהודית.

היהודים הספרדים במערב אירופה מצאו דרכים לשקם את עצמם ביהדות ולהתחבר אל המורשת עתיקת הימים של 'גלות ירושלים אשר בספרד', לאחר ניתוק של דורות מן העולם היהודי. עד אז הם היו 'נוצרים חדשים', דהיינו צאצאי היהודים אשר המירו את דתם מאונס ומרצון במאה השנים הדרמשיות שבהן נסתם הגולל על היהדות המפוארת שפרחה ושגשגה על אדמת איבריה לאורך כל ימי הביניים. ההמרות ההמוניות והגירויים מספרד ומפורטוגל יצרו ציבור הטרוגני של אנוסים ומומרים, אשר התמודדותם עם עברם היהודי ועם הנצרות, שבמקרים רבים נאלצו לקבלה עליהם מחוסר ברירה, הייתה מורכבת ומסובכת. גם רדיפות האינקוויזיציה בספרד ובפורטוגל וגם ההפלות החברתיות שהונהגו בממלכות האיבריות כלפי ציבור ה'קונברסוס' לא מנעו, בסופו של דבר, את התבוללותם וטמיעתם של אלפים רבים מקרבם ואת שקיעתם בעולם הנוצרי. אלה מבין צאצאי האנוסים שיצאו מאיבריה והקימו את רשת הקהילות היהודיות הספרדיות והפורטוגליות במרכזי המרקנטיליזם והנאורות המוקדמת במערב אירופה, מסוף המאה השש־עשרה ואילך, היו מיעוט מתוך כלל ה'נוצרים החדשים'. הם הצטרפו אל העולם היהודי וקיבלו על עצמם את המשמעת ההלכתית, אך הווייתם היהודית, הדתית והתרבותית הייתה שונה מזו של כלל ישראל. הם צמחו מחוץ לחברה היהודית המסורתית והפנימו מלוא חופניים ערכים איבריים ונוצריים, שהטביעו חותם עמוק על אמונותיהם ודעותיהם. הרקע ההשכלתי והתרבותי שמתוכו צמחו המשיך לתת עליהם את אותותיו גם משהפכו מ'נוצרים חדשים' ליהודים חדשים'. המאמצים הרבים שהשקיעה פזורה זו בעיצוב זהותה היהודית החדשה, והתסיסה הרעיונית שבה התנסתה לאורך כל העת החדשה המוקדמת, משקפים את השונה והמיוחד בתהליכי המודרניזציה שנתחוללו בה. בשובם אל דת אבות אבותיהם המציאו יהודים אלה מסורת

ייחודית ומיוחדת, שערכיה ינקו ממקורות יהודיים ונוצריים, איבריים ומערב אירופיים, ישנים וחדשים כאחד. הם ייסדו את הקהילות של 'האומה היהודית הספרדית' הפורטוגלית' באמסטרדם, בהמבורג, בלונדון, בליוורנו, בבורדו ובמושבות שבעולם החדש.

תריסר הפרקים שבספר אינם מתיימרים להציג תמונה אחידה וממצה של כניסת היהודים הספרדים המערביים לעידן החדש. אין הם אלא בגדר פסיפס, שחלקיו השונים יש בהם כדי להציג צדדים שונים וזוויות שונות מעולם הנפתל והסבוכ של מי שהוגדרו בהיסטוריוגרפיה היהודית כיהודים המודרנים הראשונים.

פרקי הספר מבוססים על מחקרים שראו אור בקבצים ובכתבי עת שונים, בארץ ובחוץ לארץ. קצתם לא נדפסו מעולם בעברית. כל הפרקים עודכנו ולעתים אף הורחבו כדי להתאימם לאופיו של הספר. במידה מסוימת ניתן לראות בהם תוצר לוואי של מחקרים מקיפים יותר שפרסמתי בעבר, ושל אחרים אשר על השלמתם אני שוקד כעת. למעט הפרק השישי ושני הפרקים האחרונים, העוסקים בהתפתחויות שנתרחשו במאה השמונה-עשרה, מתמקד הקובץ בעיקרו של דבר במאה השבע-עשרה, המוגדרת כתור הזהב של הפזורה הספרדית המערבית. ואולם, אפילו שלושת הפרקים העוסקים בתקופה המאוחרת נוגעים בסוגיות המעוגנות במציאות של היהודים הספרדים בתקופה הקודמת.

הפרק הרביעי עוסק אמנם בעיקרו במהגרים האשכנזים והפולנים שהגיעו לאמסטרדם במהלך המאה השבע-עשרה, אבל דרך קליטתם של יהודים אלה במרכז ההולנדי המשגשג שופכת אור על האמצעים שנקטו היהודים הספרדים לשמירה על זהותם החברתית והתרבותית הנפרדת.

הנוסח העברי של הספר מורחב במקצת מן הגרסה האנגלית, שראתה אור בהוצאת בריל שבליידן בשנת 2000, במיוחד בפרקים השלישי והרביעי.

הדיון העיקרי הוא ביהדות הספרדית באמסטרדם, המטרופולין של הפזורה הספרדית המערבית בראשית העת החדשה, ושני פרקים מתרכזים בקהילות הספרדיות שבהמבורג ובלונדון. אלא שגם הדיונים הממוקדים בשלוש הקהילות האמורות יש בהם כדי לשפוך אור על המציאות החברתית והתרבותית של כלל 'האומה היהודית הספרדית' הפורטוגלית' בארצות המערב של אותם זמנים.

שלמי תודה לעמיתי שהשיג והשיח עמם מלווה אותי שנים רבות, אשר עזרו לי ללבן את הסוגיות הנדונות בספר זה ולהבין טוב יותר את השאלות המוצגות בו. במיוחד מבקש אני להודות לירידי ראובן בונפיל, יעקב ברנאי, מיכאל הד, אליזת הורוביץ, יוסף הקר, יוסף חיים ירושלמי, יונתן ישראל, ירחמיאל כהן, דוד כ"ץ, ג'ררד נהון, דניאל סוושנינסקי, קנת סטאו, מיכאל סטודמונד הלוי, דניאל קארפי, דב קופרמן, בנימין

רביד ודוד רודרמן. רבות למדתי מהם, ומתלמידי שבאוניברסיטה העברית בירושלים יותר מכולם.

חן לאודרי אופנברך, תרצה ברנפלד-לוי, פריץ הוכוואוט ואודט פלסינג על סיועם הביבליוגרפי בכל תקופות שהותי באמשטרדם.

חובה נעימה לי להודות למכון ללימודים מתקדמים של האוניברסיטה העברית בירושלים, אשר כמה מן המחקרים המתפרסמים כאן נכתבו בין כתליו בשנים שבהן זכיתי להיות עמית בו ולהשתתף בדיוני קבוצות המחקר על הקהילות הספרדיות בעת החדשה המוקדמת (בשנת תשמ"ז), ועל גירוש ספרד ותוצאותיו (בשנת תשנ"ב).

תודה למוזאון ההיסטורי היהודי באמשטרדם, לר״קסמוזאום באמשטרדם, לקהילת 'שער השמים' בלונדון ולמוזאון ישראל בירושלים על הסכמתם לפרסום צילומים מתמונות שונות השמורות בין אוצרותיהם.

תודה כפולה ומכופלת אני חייב להוצאת מרכז זלמן שזר ולמנכ"ל מר צבי יקותיאל על הטיפול המסור והמקצועי בכל שלבי הכנת כתב היד לדפוס; לגב' סיגל כהן על הטיפול בתמונות ובאיורים; לאלה חכימי על העבודה בסדר הדפוס; לאריאלה שקדי על הכנת המפתח; ואחרון אחרון למר יחזקאל חובב על כל מה שלמדתי מעריכתו הלשונית השקולה והנבונה.

הספר מוקדש לשניים מגדולי המורים שבני דורי זכו להסתופף בצל קורתם, שמואל אטינגר ויעקב כ"ץ זכרונם לברכה, שהסוגיות הנדונות בספר זה עוררו בהם עניין מאז ומתמיד, ותובנותיהם ההיסטוריות העמוקות ממשיכות לשמש מקור השראה לרבים.

יוסף קפלן

האוניברסיטה העברית בירושלים, כסלו תשס"ג

פרק ראשון

מסורת ושינוי:

הנתיב אל המודרנה של היהדות הספרדית המערבית

יעקב כ"ץ, בספרו 'מסורת ומשבר', ראה את המחצית השנייה של המאה השמונה-עשרה כנקודת מפנה גדולה בחברה היהודית, המסמנת את תחילת השינוי באופיה המסורתי של חברה זו:

תמורה עקרונית ביחס למסורת יש בשינויים רק אם מלווים הם הערכה חדשה של המסורת גופה, כשהיא חדלה להיות בסיס לצידוק השינויים ונעשית נקודת-מוצא להסתייגות וביקורת. מבחינה זו אפשר לומר, שהחברה היהודית שמרה עד למחצית השנייה של המאה הי"ח על אופייה המסורתי.¹

בספרו זה תחם כ"ץ את גבולות דיונו ל'תחום מושבה של יהדות אשכנז במשמעות הרחבה של שם זה',² והודה כי ב'ארצות אחרות... אחרות היו המסיבות קודם למפנה ולאחריו'.³ לעומת זאת בספרו 'היציאה מן הגטו' הוא הרחיב את התחום הגאוגרפי וכלל במסגרת דיונו את כל יהודי מערב אירופה, אך מבלי לשנות את הקביעה הבסיסית בדבר עיתויה של נקודת המפנה בחברה היהודית המסורתית:

מאת השנים שבין 1650 ל-1750, אשר קדמו לתקופת השינוי, מגלות תנודות מסוימות במעמד החברתי ובתפקיד הכלכלי של היהודים. נתגלו כמה שינויים, הן באידאולוגיה של הגויים והן בזו של היהודים, ביחס להתיחסות אלה לאלה. ברם מפנה החברה וגם אורחות-החשיבה שבהם התנהלו חייהם לא השתנו ביסודם. רק פה'ושם היו רמזים לשינוי, שבאותה שעה קשה היה להבחין בהם כנושאי הזרע של התערערות בעתיד, ורק במבט לאחור דומה שניבאו את בואם של דפוסים חדשים הן במישור המציאות והן בתחום המחשבה.⁴

1 ראו: י' כ"ץ, מסורת ומשבר – החברה היהודית במוצאי ימי הביניים, ירושלים תשי"ח, עמ' 249.

2 שם, עמ' 12.

3 שם, שם.

4 ראו: י' כ"ץ, היציאה מן הגטו – הרקע החברתי לאמנציפציה של היהודים, 1770–1870, תל

אביב תשמ"ו, עמ' 46.

מנצרים חדשים ליהודים חדשים דן בפזורה הספרדית המערבית, שהקימה בראשית העת החדשה מרכזים יהודיים משגשגים באירופה המערבית ובעולם החדש. פזורה זו, שהיתה מורכבת מאנוסים לשעבר, מצאה דרכים לשקם את עצמה ביהדות, לאחר ניתוק של דורות, ולהתחבר אל המורשת עתיקת הימים של גלות ספרד. בשיבתה אל דת אבות אבותיה היא יצרה מסורת ייחודית ומיוחדת, שערכיה ינקו ממקורות יהודיים ונוצריים, איבריים ומערב אירופיים, ישנים וחדשים כאחד.

מנצרים חדשים ליהודים חדשים כולל תריסר פרקים. אין הם מתיימרים להציג תמונה אחידה וממצה של כניסת היהודים הספרדים המערבים לעידן החדש, אלא פסיפס שחלקיו השונים מציגים את מורכבותו ורב צדדיותו של ציבור ייחודי זה. הדיון העיקרי הוא ביהדות הספרדית באמסטרדם, המטרופולין של הפזורה הספרדית המערבית, ושני פרקים עוסקים בקהילות הספרדיות שבהמבורג ובלונדון. הדיונים הללו שופכים אור על המציאות החברתית והתרבותית של כלל 'האומה היהודית הספרדית-הפורטוגלית' באותם זמנים.

מנצרים חדשים ליהודים חדשים מצטרף אל מספר גדל והולך של מחקרים על תהליכי המודרניזציה המוקדמים בחברה היהודית במערב אירופה. גם ספר זה טוען כי 'המודל הגרמני', ששלט בכיפה במשך שנים רבות בהיסטוריוגרפיה היהודית, אינו יכול לשמש פרדיגמה בלעדית להבנת נתיבי היהדות אל המודרנה.

יוסף קפלן הוא פרופסור באוניברסיטה העברית בירושלים ומלמד בחוג להיסטוריה של עם ישראל. הוא חוקר מובהק של הפזורה היהודית הספרדית במערב אירופה ופרסם ספרים ומחקרים רבים בנושא זה. בין ספריו: מנצרות ליהדות – חייו ופעלו של האנוס יצחק אורוביו די קאסטרו (תשמ"ג); הפזורה הספרדית המערבית (תשנ"ה); *Les nouveaux-juifs d'Amsterdam* (1999).

על העטיפה: פרט מתוך כתובה מהמבורג משנת ת"ן (1690)

0 01850000491 6
דאנאקוד 185-491